

УДК 340.11:165.12

О.Ф. Скакун

РЕГІОНАЛЬНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОСВІДОМІСТІ

*Не можна жити за правосвідомістю,
але правосвідомість необхідна,
щоб жити за законами*

Мета статті – розкрити співвідношення регіональної і національної [1] правосвідомості; визначити специфічні фактори, що впливають на формування особливостей першої в умовах дії єдиних законів держави; установити інституції, визначити еліти, що впливають на регіональну правосвідомість і спрямовують її; показати пізнавальний потенціал регіональної правосвідомості для осмислення сучасної юридичної і політичної дійсності.

Категорію «регіональна правосвідомість» автор уперше виділяє за допомогою просторового виміру (географії) як специфічну форму правової свідомості. Класифікуючи правосвідомість за суб'єктами на індивідуальну, групову (у тому числі елітну) і суспільну, слід зазначити, що індивідуальна правосвідомість є фундаментальною юридичною категорією, яка виступає своєрідною репрезентацією людини в праві. Регіональна правосвідомість є колективною; в узагальненому вигляді (за оцінною функцією) вона становить правову психологію і правову ідеологію населення регіону, його інтелектуальний і почуттєвий стан.

Регіон складається з території, значення якої залежить від її функціонального і політичного змісту. У його рамках розвиваються суспільні інститути, здійснюється юридична діяльність, утворюються правовідносини. Регіон бере участь у формулюванні, реалізації не лише власне територіальних, але і загальних інтересів у державній і глобальній системах, у формуванні громадянського суспільства. Недарма «регіонознавство» визначається як наука про територіальну організацію суспільства [2].

Територіальна складова при визначенні регіонів, якщо про неї не говориться прямо, є основною. Тут географія (природні особливості) тісно пов'язана з економікою, що установлює її основні можливості, а економіка впливає на право, правосвідомість, політику. Проте фізичний простір може обумовлювати соціальну взаємодію, але не визначати її. Самостійне значення території зумовлюється діяльністю, яку вона охоплює, і почуттям ідентичності, яке вона породжує. У такому широкому сенсі територія становить собою соціальну, економічну і політичну конструкцію, незвідну до якогось одного фактора. Отже, територію регіонів правильно розуміти не як самодостатній фактор, а як фактор опосередкований, завдяки якому інші фактори (релігійний, соціальний, політичний і ін.) осягаються і наділяються змістом.

Предметом відображення регіональної правосвідомості є реальні суспільні відносини, що вимагають правового регулювання, а також саме право, його

функціонування, вчинки людей у сфері права, правові явища, що виникають у зв'язку з дією правових норм у межах регіону. Регіональна специфіка цього відображення виражається в тому, що воно відбувається на тлі сформованих правових реалій як у суспільстві в цілому, так і в регіоні зокрема, на основі існуючих юридичних понять про права й обов'язки членів суспільства, їх регіонального сприйняття тощо.

Отже, регіональна правосвідомість не тільки відображає юридичну дійсність, поведінку людей регіону у сфері права, але й бере участь у регулюванні поведінки, а також у визначенні тих відносин громадського життя, що об'єктивно мають потребу в правовій регламентації з боку національної і регіональної влади.

При розгляді регіональної правосвідомості необхідно враховувати, що регіон — це інституціональна система (у формі регіонального уряду) або сукупність адміністративних установ, що діють на даній території. Регіони навіть у тій самій державі можуть мати різні правові статуси. Як відзначено в «Декларації регіоналізму в Європі», така розмаїтість продиктована цілями збереження історичних, політичних, соціальних і культурних особливостей регіонів. У різних державах (у залежності від форми державного устрою) територіальне позначення регіонів може бути різним. У світі нараховується понад 300 регіональних структур, що входять на правах самоврядних одиниць до складу унітарних і федеративних держав [3]. Усі ці регіональні структури проводять правову політику в межах регіону (деякою мірою самостійну й у той самий час погоджену з центральною владою), мають власні нормотворчі, виконавчі й судові органи, видають і реалізують нормативні акти на території утворення. У Росії — це суб'єкти федерації або їх об'єднання. Згідно з «Основними положеннями регіональної політики в Російській Федерації» під регіоном слід розуміти «частину території Російської Федерації, що володіє спільністю природних, соціально-економічних, національно-культурних і інших умов. Регіон може збігатися з кордонами території суб'єкта Російської Федерації або поєднувати території декількох суб'єктів Російської Федерації» [4].

В унітарно-регіоналістських (регіональних) державах (Іспанія, Італія, Шрі-Ланка, ПАР і інші), крім адміністративних, є регіони зі спеціальним статусом політичних (законодавчих) автономій. В Іспанії ними є автономні області й так звані «автономні співтовариства» — Країна Басків, Каталонія, Галісія, Андалусія, Валенсія. У Фінляндії — Аландські острови. У Великій Британії — Шотландія, Уельс, Північна Ірландія. У Китаї з 1997 р. — Сянган (Гонконг). У рамках централізованих унітарних держав реальною самостійністю у вирішенні внутрішньорегіональних проблем (згідно з їхніми конституціями і загальнодержавними законами) наділені Фарерські острови (Данія), Азорські острови і Мадейра (Португалія) та ін.

Автономна Республіка Крим в Україні має свій парламент і уряд, однак вона не є законодавчою автономією, оскільки сфера повноважень обмежена виданням лише підзаконних нормативних актів у межах її території. Регіонами в Україні є адміністративно-територіальні одиниці — Автономна Республіка

Крим, області, міста Київ і Севастополь. Як бачимо, головний фактор визначення регіону — це відповідність меж регіону тій або іншій одиниці територіально-адміністративного устрою, бо на початку 80-х рр. XX століття регіон визначався як адміністративно-територіальна спільність, що характеризується єдністю і відносно високим рівнем розвитку виробничої, транспортної і соціальної інфраструктури з добре налагодженими, постійними трудовими і соціально-культурними зв'язками населення [5].

Нині (згідно з «Декларацією регіоналізму в Європі») регіоном називається територія, що наділена відповідним статусом для виконання адміністративних справ і займає проміжну позицію між центральними і місцевими органами влади. Регіон може також означати територію, що претендує на політичну індивідуальність, відзначену етнічними, історичними, лінгвістичними особливостями, або таку, що відповідає обом характеристикам. На жаль, у правових актах України відсутнє нормативне визначення й уніфікація понять «регіон», «регіональна політика», «суб'єкти й об'єкти регіональної політики» та ін. [6]

Здавалося б, в унітарній державі (Україна), де є єдина система вищих органів влади, юрисдикція яких поширюється на територію всієї країни, де функціонує єдина система законодавства і єдина судова система, не повинно бути відмінностей у правосвідомості населення регіонів, що не володіють політичною (законодавчою) самостійністю. Але це перше розуміння спростовується таким аналізом правової реальності.

Особливості правосвідомості окремих регіонів в Україні (західних, східних, центральних, південних, північних) визначають такі фактори: своєрідність політичного розвитку; менталітет населення, що склався; релігія і соціальна культура; господарсько-економічна своєрідність [7] та ін. Не можна упускати з виду наявності регіонів в історії і роль самої історії у створенні умов для регіональних ідентичностей і правосвідомостей.

Населення регіонів не є єдиним у національному, етнічному, змісті. Це, як правило, етнографічно строкате, різноприродне населення, що проживає постійно або тимчасово на даній території, має різний ступінь розвиненості свідомості регіональної культурно-історичної єдності, пристосовується до оточуючої її життєвої обстановки, утягується тією чи іншою мірою в правовий зв'язок з регіональною владою (її органами — управлінськими, правоохоронними, судовими тощо). Хоронителями регіональних, місцевих традицій, правової ментальності, від якої залежить юридична стаціонарність свідомості, виступають корінні жителі регіонів, що працюють у юридичній сфері та передають наступним поколінням своєрідність їх сприйняття і розуміння права, закону, ставлення до правотворчих, правозастосовних та інших державних органів країни і регіону.

Сьогоднішня правова реальність змінилася: населення більше звертає увагу на організаційно-правову діяльність регіональної, місцевої влади, а не шукає «права», «правди» виключно у столиці держави. Це пов'язано з тим, що в регіонах з'явилися сильні лідери з базовими політико-правовими орієнтаціями і переконаннями. Це пояснюється й тим, що розширилися повноваження і можливості регіональної влади. Регіональна правосвідомість стала збагачуватися

за рахунок інтерпретації та оцінки нормативно-правових актів, прийнятих на місцях, а не тільки загальнодержавних.

Та й самі нормативно-правові акти регіонального рівня суть прояв специфічної правосвідомості, оскільки нормативна частина цієї правосвідомості стає правом. Представницькі й виконавчі органи регіонального самоврядування України, відповідно до національного законодавства, видають нормативні акти в межах своїх повноважень, якими конкретизуються нормативні приписи національних законодавчих і підзаконних актів, або змінюють чи скасовують, погоджуючи з місцевими потребами й інтересами. У регіональній правотворчості відображаються правові цінності як сукупність культурно-історичних, релігійних, національних, побутових та інших особливостей того або іншого регіону. Правосвідомість осіб, котрі творять так зване «комунальне (муніципальне) право», що становить собою ієрархічно організований масив територіально діючих актів загального регіонального значення, впливає через його норми на правосвідомість жителів регіону. Як відзначав французький правознавець Леон Дюгі, територія є матеріальна межа ефективних дій носіїв влади. Додамо, що своєю діяльністю носії влади впливають на відносну самостійність і певну унікальність регіональної правосвідомості.

Варто врахувати, що правосвідомість населення регіону перебуває під впливом реального процесу правозастосування на його території. Вона безпосередньо пов'язана із «своїми» правоохоронними, судовими й іншими органами, а правовий професіоналізм їхніх працівників нерідко визначає правосвідомість клієнтів, ставлення до права осіб, котрі так чи інакше опинилися у стані правовідносин з цими державними структурами. Правосвідомість юристів, що здійснюють правозастосовну діяльність через видавані ними індивідуально-правові акти, позначається на правосвідомості жителів регіону, розширяючи їхнє уявлення про те, що дозволено і що заборонено законами держави. Однак було б помилковим вичерпувати формування регіональної правосвідомості факторами лише «юридичного» впливу місцевої і загальнодержавної влади.

Правосвідомість є безперервна інтерпретаційна практика, процес визначення і перевизначення соціальної ситуації, де юридичне явище не має жорстко встановленого, безумовного значення, цінності, функціонального навантаження, поки воно не буде сконструйоване (відтворене) правосвідомістю в процесі інтерпретації крізь призму змістів, норм і цінностей свого «життєвого світу» — світу духовного і матеріального. Правосвідомість не існує автономно від політичних, економічних, релігійних тощо практик свідомості, вона є проявом цілісної свідомості. У цьому сенсі «власне юридичні» компоненти правосвідомості суб'єктивно не відособлені від економічних, політичних, моральних і інших.

Основними носіями і суб'єктами регіональної правосвідомості стали місцеві бізнес-еліти, для яких найбільш сильним фактором правового обґрунтування регіоналізму є економічний. Саме територіальний поділ праці, формування економічних ринків, торгівля всіх рівнів і типів, вільний рух капіталу, трудових ресурсів і товарів, інтереси суб'єктів, що хазяюють, можуть забезпечити економічну зацікавленість територіальних еліт у розвитку регіоналізму. Крім

наявності своїх фінансів, за допомогою яких еліта регіонів оптимально вирішує свої економічні й соціальні проблеми, велике значення має участь її представників у загальнодержавних і місцевих органах влади (уряді, парламенті, радах, судах), що означає перетворення бізнес-еліти на політичну, а при зайнятті посади в установах юридичного профілю (за наявності юридичної освіти) й у владну юридичну еліту.

Нормою входження в політичну еліту в сучасних демократичних державах стає конкурентна боротьба на виборах — це вимагає відповідного рівня правосвідомості їхніх учасників, вираженого в політичних програмах конкуруючих партій. Політичну еліту в регіонах складають, насамперед, посадові особи органів самоврядування. Їхню владу варто вважати похідною від державної влади, джерелом якої виступає весь народ, а не від комунальної (муніципальної), джерело якої — територіальні громади [8]. Щодо правосвідомості депутатів та інших вищих державних осіб національного і регіонального рівня, то їх можна розглядати як політико-правову (зв'язану) субстанцію. Як правило, пануючі еліти становлять собою політичні групи, здатні виражати свої інтереси і волю мовою політико-правової ідеології. Поряд з функцією відправлення влади розробка такої ідеології є сферою політичного покликання еліт.

Правосвідомість еліт регіонів, включаючи в себе елементи політичної свідомості внаслідок тісного зв'язку суб'єктивного права і влади як структурних елементів людської діяльності, спирається на норми права і політики як регуляторів соціальної системи. Тому важливо, щоб при виробленні регіональної політики конкретизувалися юридичні параметри, а при формуванні пріоритетів регіонального розвитку встановлювалися, насамперед, правові пріоритети на рівні функціонування владних структур.

Взаємодія права і політики в регіонах може бути досить продуктивною. Для цього необхідно щораз знаходити єдино можливий баланс між ними, який, за вірним зауваженням М.І. Матузова, «досягається в тому разі, якщо політика є правовою» [9]. Це зауваження перегукується з положенням І. Канта: «усій політиці варто схиляти коліна перед правом...». Отже, право повинне бути вище політики, але лише в ідеалі. Політична влада закономірно швидше реагує на процеси розвитку суспільства. Без сили політики правосвідомість часто є соціально неспроможною (не в змозі швидко реагувати) унаслідок необхідності тривалого проходження різних процедур прийняття правових рішень.

Значення правосвідомості в політичному житті обумовлено не тільки роллю права в сучасному світі як необхідного фактора здійснення державної влади у визначених межах, але і тим, що найбільш значимі міфи, символи, концептуальні побудови правосвідомості включаються в систему політики й ідеології, беруть участь у легітимації політичного ладу, конструюванні й відтворенні політичної реальності. Так, ідея про соціальну правову державу дозволяє правосвідомості стати джерелом «політичних ресурсів», соціальної мобільності суспільства, що можуть використовуватися і як інструмент соціальних вимог, забезпечення гідних умов життя населення, і як засоби маніпуляції масовою свідомістю, досягнення вузькокорпоративних цілей.

З жалем доводиться констатувати, що переважна більшість населення регіону (особливо його депресивних територій) відчужена від участі у справедливому перерозподілі власності й суспільного продукту, перебуває серед незаможних або, у кращому разі, середніх шарів населення. І тому, як правило, воно не має належного представництва не лише у Верховній Раді України, але й в органах місцевого самоврядування. Правова поведінка частини цих осіб має правову настанову (як елемента правосвідомості) не на правову активність у конкретній ситуації з метою здобуття такого представництва, а на конформізм, пристосування, угодовство. Це виражається в тім, що вони найчастіше сліпо виступають за лідера, якого рекомендує (або підтримує) начальник, або за одне з гасел політичної програми партії, на чолі якої перебуває цей лідер. Нерідке угодовство (що слід розуміти як «регіональний патріотизм») продиктовано прагненням затвердити регіональну самодостатність шляхом представництва «своїх» лідерів у центральних органах влади. Останній варіант найбільш характерний при виборах у парламент і подальше призначення на посаду прем'єр-міністра і міністрів з депутатів парламентської коаліції або при виборах президента. Конформізм виражається в тім, що виборці підкоряються груповим стандартам і вимогам, діють так само, як і основна маса прихильників даного лідера або політичної партії («синдром юрби»), не вникають у сутність її програм, не виявляють правової активності.

Зрозуміло, ми далекі від того, щоб дорікати всю зазначену частину жителів регіону, крім бізнес-еліти і політичної еліти, у конформізмі, вважати її позбавленою власної правової і політичної свідомості. Хоча, на жаль, конформістській правовій поведінці віддає перевагу чимала частина суспільства, а це свідчить про перебування її правосвідомості найпевніше на рівні правової психології (емоцій), чим правової ідеології (інтелекту).

Регіональні групи юридичної еліти (вищі посадові особи прокуратури, адвокатури, суду тощо) призначені своєю професійною правосвідомістю орієнтувати населення регіону на дотримання норм права в цілях утвердження законності і правопорядку. Законодавчо покликані (у значній своїй частині) дотримувати політичний нейтралітет, вони своїми професійно-правовими діями, правозастосовними, процесуальними актами створюють атмосферу неприйняття незаконослухняної поведінки. Тим самим вони демонструють, що сама нормативність і примусовість об'єктивного права багато в чому обумовлені рівнем правосвідомості.

Правосвідомість виконує в регіоні (як і у всій країні) досить значне функціональне навантаження — перетворення потоків інформації від права до суб'єкта правової діяльності й навпаки. Для регіональної правосвідомості важлива система якостей, властивих національній правосвідомості, завдяки якій вона виступає символом реальності національного правопорядку в регіоні: послідовність; погодженість; цілезалежність; визначена організованість; структурованість дій і відносин. І, як наслідок, значима сама процедура її прояву при правовому регулюванні місцевих питань, самодостатня, що тяжіє до зовнішньої видимості форма, яка містить у собі не тільки засоби, норму, але і результат — упорядко-

ваність. Тут оформленість породжує нормативність [10]. От чому регіональні влади зацікавлені в законодавчому врегулюванні питань забезпечення і захисту прав і інтересів регіонів, їхньої компетенції, представництва в центральних органах виконавчої влади, одним словом, у тому, щоб привести законодавство України про місцеве самоврядування у відповідність до Європейської хартії про місцеве самоврядування та інших міжнародно-правових стандартів.

На регіональну правосвідомість впливають інші фактори, крім політики і моралі, наприклад національний склад населення. В одних регіонах України переважає населення титульної нації (українці), в інших питома вага населення іншої національності (наприклад, росіян) є більшою, ніж української; треті складаються з малих етнічних груп без чисельної переваги однієї над іншою. Цікаво, що незалежно від національної переваги в кількісному відношенні внаслідок історичних, мовних, культурних, соціальних, економічних і географічних зв'язків етноси дедалі більш і більш ототожнюють себе зі своїми регіонами (донецькі, луганські, харківські, полтавські тощо). Однак Україна — не Росія, у неї менший діапазон територіальних контрастів, хоча природна або географічна «унікальність» території впливає на психологію місцевого населення і накладає незгладимий відбиток на його характер етнічною своєрідністю. До того ж регіони в Україні, як відмічалось, не мають власної правової системи, оскільки вони не займаються законотворчістю, як це характерно для суб'єктів федерації у федеративних державах або в законодавчих автономіях унітарно-регіоналістських держав. До незгоди правосвідомості населення різних регіонів призводить місцева бюрократія і групи еліт, нерівне застосування неясного законодавства, культурні розбіжності у веденні бізнесу тощо.

Протиставлення «Захід-Схід» щодо правосвідомості в Україні, як і протиставлення правосвідомостей регіонів, не можна вважати коректним, оскільки незалежно від розходжень місцевої правотворчості, що «живить» знизу правосвідомість жителів регіонів, превалює правосвідомість усього суспільства, котра ґрунтується на спільності законодавчих і підзаконних актів, що виходять від центральної влади. Саме керуючись нормами об'єктивного права, населення регіону проводить порівняння між тарифами за комунальні послуги, газ тощо, встановленими в них і в сусідніх регіонах, інтерпретують причини наявних неузгодженостей. Вони «вболівають» за свій регіон, за «справедливість» у правовому регулюванні сфери комунального господарства на місцевому рівні. Проте в їхній свідомості національне (а не регіональне) право є центром юридичного світу країни. Як стверджував Е. Дюркгейм, територіальний критерій поступиться функціональному при поділі праці й організації суспільства. І додав: «можна навіть сказати, що народ тим далі просунувся вперед, чим більш поверхневий характер у ньому мають територіальні поділи» [11].

Дійсно, право є цінністю, об'єктивним системним утворенням, що має виключно регулятивну функцію (нормативність), інституціональний механізм дії в кожному регіоні й у країні в цілому. Що стосується правосвідомості, то вона виступає як вторинний, суб'єктивний, роз'єднаний феномен, який здійснює інформаційну і ціннісно-орієнтаційну функції через загальну правову оцінку

актів і ситуацій, через їх співвіднесення з державно визнаними і гарантованими правилами [12]. Регіональну правосвідомість, узятую як окремий випадок «свідомості взагалі» і «національної правосвідомості особливо», як репрезентацію людини в праві, можна розглядати як особливий адаптаційний механізм, спеціально призначений для забезпечення існування і розвитку регіональної спільності в рамках визначеного екоосоціокультурного середовища. Саме через прилучення до (правових) еталонів і архетипів об'єктивованої культурної традиції регіону стає можливим «вживання» людей, котрі його населяють, у конкретні соціально-правові умови, а також реалізація їхніх власних життєвих проєктів.

Отже, регіональну правосвідомість не можна ізолювати від національної правосвідомості або протиставляти їй. Вона є неодмінною складовою частиною системи національної правосвідомості і як така націлена на збереження і розвиток громадської організації за допомогою забезпечення адекватного середовища задоволення потреб, гармонізації взаємних інтересів людей, упорядкування міжрегіональних соціальних зв'язків. Руйнування ціннісно-нормативного ядра національної (правової) культури, відсутність міжрегіональної згоди щодо основних засад громадського життя веде до анемії, дезорганізації суспільних відносин, підриву і розпаду цілісності соціального організму. Регіональна правосвідомість повинна бути здатною протистояти таким напрямам екстремістської користі, як націоналізм або сепаратизм.

Зіткненню регіональних правосвідомостей у масштабах країни покликано сприяти таке: передача регіонам з центра відповідних функцій і їх ресурсного забезпечення відповідно до принципу «субсидіарності», коли зі сфери компетенції органів центральної виконавчої влади виключаються і передаються у ведення місцевого самоврядування повноваження, що можуть бути реалізовані на рівні територіальних громад; забезпечення особистої участі представників регіональної влади в розробці державних рішень, програм регіональної політики, узгодженні державних і регіональних програм; практика переміщення висококваліфікованих працівників з Центра в регіони і повернення їх на визначений час на колишні або вищі посади; забезпечення стабільного і рівномірного соціально-економічного розвитку регіонів, однакового рівня надання населенню кожного регіону соціальних послуг; забезпечення рівного правового статусу кандидатів у депутати, невтручання органів державної влади і місцевого самоврядування і їхніх посадових осіб у проведення виборчих кампаній та ін.

Таким чином, ідеальною умовою регіональної самоідентифікації вважається поява лідера, що лобіює групи, і юридично оформленого представництва у вже існуючих органах влади. Імідж регіону формується не лише на основі економічних, політичних і соціальних факторів – він залежить від рівня правосвідомості і якості діяльності правоохоронних органів, прокуратури, судових органів і органів виконавчої влади, від їхніх здібностей виконувати функції хоронителів і стражів порядку на своїй території відповідно до вимог національного законодавства. А визначає специфіку регіональної правосвідомості все-таки професійно-елітарний рівень, а не повсякденно-масовий. Хоча повсяк-

денна правосвідомість у складних ситуаціях перехідного періоду (зокрема, при актуалізації різноспрямованості векторів політичного устрою України, що виходять від регіональних реформаторських сил) демонструє нерідко більш високий рівень правової культури завдяки стійкості уявлень про взаємну відповідальність. Однак саме правосвідомість юридичної еліти покликана культивувати ідеї про цивілізоване відстоювання регіональних інтересів, про консенсуальні дії всіх регіонів адекватно цілям побудови демократичної соціальної правової держави. Очищення і поживлення (актуалізація) регіональної правосвідомості є початковим і найважливішим кроком до утвердження принципу верховенства права [13] при здійсненні функцій держави в її різних правових формах, оскільки демократія, децентралізація і самовизначення надають можливість регіонам розширювати їх участь у житті суспільства і держави.

Література

1. Під національною правосвідомістю ми маємо на увазі правосвідомість українського суспільства (в територіальних межах держави).
2. Сигов И.И. Регионоведение как наука о территориальной организации общества // Регион: политика, экономика, социология. – 1998. – № 1. – С. 16.
3. Мукиенко И.Н. Типология современных правовых систем: критерии и сравнительная характеристика // История государства и права. – 2007. – № 3. – С. 37.
4. Основные положения региональной политики в Российской Федерации // Рос. газ. – 1996. – С. 4. – 11 июня.
5. Айзинова И.М., Папиорковский В.В. Непроизводственная инфраструктура регионального центра // Социолог. исслед. – 1984. – № 3. – С. 78.
6. Необхідно чітко розрізняти регіоналізацію, що відбувається в рамках континенту, і регіоналізацію в межах держави, де регіон виступає невід'ємною складовою частиною державної політико-територіальної (національно-територіальної) і адміністративно-територіальної організації.
7. Центральним ядром будь-якого регіону у сфері економіки є його виробнича спеціалізація, цільова орієнтація на вирішення «технічних завдань».
8. Борденюк В. Диалектика соотношения самоуправления, местного самоуправления и государственного управления // Право Украины. – 2002. – № 12. – С. 120-122.
9. Матузов Н.И. Актуальные проблемы теории права. – М.: Инфра, 2005. – С. 225.
10. Малахов В.П. Правосознание: природа, содержание, логика: Монография. – М.б.м., 2001. – С. 82-87.
11. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991. – С. 179.
12. Байниязов Р.С. Проблемы правосознания в современном российском обществе: Дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 1999. – С. 29; Темнов Е.И. Теория государства и права. – М., 2002. – С. 706.
13. Ми не поділяємо точку зору І. Пахомова, за якою «належних підстав для вживання в Україні принципу верховенства права немає», а «верховенство закону – це принцип національної системи права». Вважаємо, що це суто позитивістський підхід, за яким юридичні джерела права автор обмежує законом. Див.: Пахомов І. Проблеми розвитку інститутів адміністративного права України та шляхи їх вирішення // Право України. – 2007. – № 1. – С. 4.